

TATEVIK MANUKYAN*
PhD of Philology
Matenadaran
t.manukyan@matenadaran.am

TWO ARMENIAN HANDWRITTEN PRIMERS¹

Key words: handwritten primer, textbook, manual, Mamikon Gasparyan, literacy, syllable, syllabification.

Introduction

Among the grammatical manuscripts, there are Primer Collections which are textbooks for teaching children. Handwritten Primers were written mainly as handbooks for teachers, unlike printed ones, and were not given to pupils for the simple reason that they were quite expensive². Primers were often called “Grammar or Primer”, “Grammar, which is Primer” or were given other similar names due to the fact that they served as a basis for future teaching of grammar. Probably, this was the reason why Abgar Evdokatsi published the first Armenian printed Primer in Constantinople in 1567 called it “Small Grammar or Primer”³.

The first textbooks on literacy were created by Mesrop Mashtots in the V century and have undergone some changes over time by different authors. Since the XVI century printed Primers were created in parallel with the handwritten Primers, but this did not prevent the later creation of handwritten Primers which lasted until the beginning of the XIX century⁴. Mamikon Gasparyan was engaged in the examination of Mesropian handwritten and Printed Primers of different centuries⁵.

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.07.20, գրախոսվել է 06.07.20, ընդունվել է տպագրության 04.12.20:

¹ This work was supported by the RA MESCS Science Committee, in the frames of the research project № 18T-6B200.

² Գասպարյան 1940, հմր 8, 106–107:

³ Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան 1988, 9:

⁴ Գասպարյան 1940, հմր 8, 104:

⁵ Գասպարյան 1940, հմր 1, հմր 6–7, հմր 8, 1959, հմր ԺԱ, 1960, հմր Ը, 1961, հմր Ժ:

M 2448, M 9408 HANDWRITTEN PRIMERS

For our study, we have selected two handwritten Primers from the Matenadaran Armenian manuscript collection: M 2448, 9408, which have so far not been investigated. In this article, we present a detailed examination supplementing the general picture of the study of Primers as a whole. We present the material in chronological order.

The first Primer is the M 2448 manuscript, written in 1687–1689, in Istanbul. It is a collection of different materials. On pages 2v–35v of the manuscript, there is a copy of Voskan Yerevantsi's printed work “Primer and Christianity⁶”. The Primer⁷ is written in a question-and-answer form, which was especially specific to grammar textbooks. The Primer does not contain only grammatical passages. 20v–35v pages are about religious education presented in six chapters. The first chapter discusses what it means to be a Christian, the second chapter lists the degrees of faith, the third one deals with the teaching of the Lord's Prayer, the fourth one contains the ten commandments of God, the fifth chapter deals with the seven mysteries of the church, and the last sixth chapter presents the divine virtues: hope, faith and love.

The subject of our study in the manuscript is the grammatical material covering pages 2v–20r, which are about the need to teach *the letter*, *the syllable* and *the word*. It has the following title: «Յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նաև արանց դեռևս ոչ ուսեալ է, որոց լիցի օժանդակ հասանիլ ի կատարումն կրթութեան և ի վարժումն ճահապէս ընթերցողութեան. ամէն» (On Children's Education and Learning to Read).

The material presented first has the title «Յաղագս վարժման մանկանց նորագունից դեռևս եկելոց յուսումն տառակրթութեան» (On Teaching Letters to Children). It begins with the question of how important it is to educate children

⁶ The Primer was published in 1666, in Amsterdam. There are several examples in the scientific institutions of Venice, New Julfa, Isfahan, Constantinople, Budapest, London, Amsterdam. see **Ոսկանյան, Կորկոտյան, Սավալյան** 1988, 44. There is no printed example in the RA – neither at the National Library, nor at the Matenadaran. There is only a microfilm that is kept at the National Library. Due to this fact, we put the handwritten example of the Primer in scientific circulation.

⁷ The Primer is not complete. There is only the first chapter in the manuscript, starting from the second chapter, the material is incomplete as a result of the loss of pages. Mamikon Gasparyan did not study the printed example of this Primer in detail, but only mentioned it in one of his articles. See **Գասպարյան** 1960, հմր Ը, 37:

from an early age, and the answer follows immediately: the learner should be properly instructed («պարտ է ուսուցանողին ըստ կարգի և յարմարապէս դաստիարակել»), kept away from wrong and unacceptable («թիւր և անճահապէս») things, guided up until the end of his education («ի կէտ ուսմանն», 3r). Then the author speaks about the *letters* of the Armenian alphabet, emphasizing the importance of teaching them. The author singles out the first degree of letters that are pronounced with one sound («նախկին աստիճան տառից, որք արտաբերին միով հնչմամբ») and within that scope presents the Alphabet in four different layouts: in the first and second versions, the Alphabet is presented in the usual, traditional sequence of the *letters*. For all that the second version is introduced in double *letters* (ԱԱ, ԲԲ, ԳԳ, ... ՄՄ, ՅՅ, ՆՆ, ...). In the third version, the *letters* are divided into groups of three *letters* in each. Each group begins with a sequence of *letters* of the Alphabet which results in 13 groups (Ա Խ Չ, Բ Ծ Պ... Ը Մ Ր, Թ Յ Ց...). In the fourth version, the principle is the same, but the groups of letters consist of four units. Each group includes letters of equivalent units, tens, hundreds and thousands (3v-4r)⁸. After that, the author mentions that the *letters* should be separated from each other and the children should get information about the differentiation of vowels and consonants («ճանուցանել, որք լինին ծայնաւորս և ի բաղաձայնս», 4r), and the questions «Which are the vowels?» and «Which are the consonants?» are put forward. The explanations follow: there are seven *vowels*, and they are called so because they are pronounced independently, without the help of other sounds («վասն զի զձայնս յինքեանց ելուզանեն թարց այլոյ գրոյ», 4r). The *consonants* («շարաձայն» – «բաղաձայն») are thirty, and they are pronounced in combination with vowels, but not without them («զի ընդ ձայնավորի շարելով, ապայ կարեն ձայնս արձակել... իսկ... առանց միաւորութեան... անկարելի է ձայնս արձակել», 4v).

After having learned the *letters* the learners are supposed to study the *syllables* («զվանկն ուսանիլ»). The section of the *syllable* is provided with the following definition: *syllable* is a unity of *letters* («վանկ է առաջին շարակալումն գրոյ», 4v). It is notable that in the Primer the notion of *syllable* is conveyed through two parallel Armenian terms («վանկ» and «փաղառութիւն»). The

⁸ We see the same layout of the Armenian Alphabet in the early Primers. see Պաղտատար Դպիր 1723, գ. Տետրակ այբբենական, 1781, 4, Այբբենարան, 1797, 4, Այբբենարան հայոց, 1838, 2, Քերական որ է այբբենարան պարզ եւ դիւրին ոճով, 1859, 3 etc.

following rankings of *syllables* are presented in this section: the second degree of *letters*, composed of one *vowel* and one *consonant* («երկրորդ աստիճան վանկից, որք լինին միով ձայնաւորաւ և միով շեշտիւ կամ միով բաղաձայնիւ՝ բա, բե, բէ...», 5r), the third degree, consisting of one *vowel* and two *consonants* («երրորդ... միով ձայնաւորաւ, երկուքով բաղաձայնիւ՝ բաբ, բեբ, բէբ...» 6r), and the fourth degree of *letters* which are composed of a *diphthong* and one *consonant* («չորրորդ... երկբարբառօքն և միով բաղաձայնիւ՝ բաւ, բեւ, բէւ...», 6v).

The object of study in the next section is *the word* which is defined as a combination of *syllables*, denoting an object or an action («բառ է շարաեկութիւն վանկից և նշանակիչ իրի կամ իրակութեան, որ և ձայն կատարեալ...», 7v). Separated by six grades, *monosyllabic*, *disyllabic* and *polysyllabic* words are listed here: the first degree of words which consist of one syllable («առաջներորդ աստիճան բառից, որք լինին ի միոյ վանկէ՝ այբ, ազդ...», 8r-12r), the second degree, consisting of two syllables («երկրորդ... յերկուց վանկից՝ աբ-բա, Աբ-գար...», 12r-14v), the third degree, consisting of three syllables («երրորդ... յերից վանկից՝ աբ-դի-ու, ա-բե-նէր...», 15r-17r), the fourth degree, consisting of four syllables («չորրորդ... ի չորից վանկից՝ ա-բե-նե-զեր, ա-բի-մե-լէք...», 17r-19r) and so on. The fifth and sixth degrees of words are arranged similarly – according to the amount of syllables they contain – («ար-տա-սուե-ղա-բար, բիր-ա-պատ-կօ-րէն, գե-րա-զուար-ճա-կան...», 19rv) and («աս-տե-ղա-բաշ-խա-կան, բաղ-դա-տա-կան-նա-պէս...», 19v-20r). For all that, the examples in all sections are given in alphabetical order, resembling small dictionaries.

In the closing part of the grammar section of the Primer the Armenian and Arabic numerals («Համարողութիւն հայոց և ըստ հռոմայեցոց») are presented. Here the combinations of the Armenian *letters* are introduced in such a way as to support the teaching of numerals and the numerical equivalents of *the letters* («Ա. մէկ. 1..., Ժ. տասն. 10..., Ծ. հարիւր. 100..., Բ. ինն հազար. 9000», 20r).

The next manuscript is M 9408 Primer, which does not provide any exact data on the manuscript because of the lack of colophons, the author is not known either. It is only due to the external features, that the Primer is dated to the XIX century. The manuscript contains only the Primer, which covers pages from 2v to 17r.

The opening part of the Primer starts with a preface entitled "Azd", where the author mentions that at first sight the Primer is a simple reading book for

children though a carefully picked up unit for reading guarantees a reliable basis for learning («պարզ նկատմամբ իբրև տղայոց ընթերցման ստոր և փանաքի սերտելիք մը համարուած է, բայց հասուն դատմամբ իբրև տարր և հիմն ուսման և նախադրուոն գրականութեան, առավել ուշադրութեան արժանի և մեծ ըզգուշութեամբ աւանդելի ուսմունք մի է», 2v). Continuing to stress out the importance of the Primer in teaching children, the author attaches a lot of attention to the way knowledge should be conveyed to learners. He believes it can be transmitted in any possible way but it should be done correctly and flawlessly («պետք է որ ամեն հանգամանքով անթերի և ճիշտ ուղղութեամբ աւանդուի», 2v), as the mind of a child is like a clean sheet of paper, and whatever is written on the sheet, will surely be imprinted in the child's mind, and erasing it will have its consequences («տղայոց միտքը մաքուր և ցինջ թղթի կը նմանի, որուն վրայ առջի անգամ ինչ և ինչպէս որ գրուի՝ նոյնը ճիշտ և խոր տպաւորուելով ոչ անհնար կըլլայ այն գրուածը սրբել, առանց արատ մը թողելու», 2v). The author also draws attention to the fact that the alphabet is written to suit the specifics of the language («այբուբենքըս անելի լեզուին յատկութիւններուն վարժուելու կերպով յարմարուած է», 3r). The preface of the Primer ends with the hope that children will have success in their studies.

The Primer also includes sections on *letter* recognition, *syllables* (including *monosyllabic* words) and *syllabification* (with reference to the reading of *disyllabic* and *polysyllabic* words). Traditional Mesropian Primers used to have a similar structure, as evidenced by the V century author Hovhan Mandakuni: connecting one sound to the other easily produces a syllable («Գիր զգրոյ կախելով անաշխատ բերելով զհեզենայն»)⁹.

The Primer begins with the *letter* recognition section, where the forms of letters are listed: majuscule writing (*erkatagir*), capital letters, handwritten and printed ones (3v). Then the Armenian *letters* are grouped in columns in alphabetical order, each with its own name and phonetic name (pronunciation): «ա – Այբ – ա, ա, բ – Բեն – բը, բե... ֆ – Ֆէ – ֆը, ֆէ» (3v).

One of the innovations of the XIX century was the marking of their phonetic names in parallel with the *letters* starting from the very first lesson of literacy. This can be found in the Primer published by Garegin Srvandztyan¹⁰. One of the

⁹ Յովհան Մանդակունի 1860, 27:

¹⁰ Սրուանձտեան 1875, 10:

advantages of the primers of the time was the simultaneous teaching of reading and writing. This might be the reason why primers often began with a *notrgir* Alphabet teaching to recognize the forms of letters through writing and then write by recognizing («տառերի ձևերը ճանաչել գրելով և գրել ճանաչելով»)¹¹. The benefit of such literacy was that children learned reading quickly, the process of learning was regulated, they did not imitate like a parrot, and learned spelling in parallel with writing («տղայն ընթերցանութիւնը շուտ կը սովորի, սովորածը կանոնաւոր կըլլայ. թութակի պէս քերականի բառերը բերան առնելով չսովորիր, և միանգամայն գիրն ալ հետը կը սովորի բաական ուղղագրութեամբ»)¹²: We see a similar manifestation in M 9408 manuscript, in which the Alphabet is given in majuscule writing (*erkatagir*), capital letters as well as handwritten¹³ and printed forms of letters. It should be noted that here they are written not only in the traditional sequence of *letters*, but also in different combinations, so that the pupils recognize all the *letters* quite well, without any mechanical drills.

In the first section¹⁴ entitled «Բաղառութիւն պարզ ձայնաւորաց» (A Syllable with Simple Vowels), *monosyllabic words with “two-letters”, then “three-letters” and then “four-letters” are presented*. *Two-letter syllables* are described as closed if the *vowel* precedes the *consonant* as in «աբ, ագ... աք, եբ, եգ... եք», and as open if the *vowels* follow the *consonant* – «բա, գա... քա, բե, գե... քե» (4r–5r). The lists of *syllables* are given in seven columns according to the *vowels* (ա, ե, է, ը, ի, ո, օ), and the *syllables* are formed with the corresponding *vowel* and the next *consonant* of the Alphabet. In the case of *three-letters*, only the closed *syllable* is represented, again in columns. In one of them, *syllables* in which the *vowel* precedes two *consonants* («ագդ, ալք..., եզն, ելք...», 5v) are listed, while in *syllables* presented in the other column, the *vowel* occurs between two *consonants* («բան, բեր... զան, զեղ...», 5v). It is only one type of *four-letter syllables* that consists of one prepositional and two postpositional consecutive *consonants*: «բանդ, բերդ... քոյր, քօշք» (6r). In the case of *dissyllabic words*, the following types are singled out: an initial *syllable* with one *vowel* («միատառ ձայնաւոր սկզբնականկիս՝ ա-բեր, ա-գիս...», 6v–7r), an initial *syllable* with two

¹¹ Սրուանձտեան 1875, 6:

¹² Այբբենարան նոր և դիւրիմաց ոճով, 1865, 1:

¹³ He means the “*notrgir*”.

¹⁴ In the manuscript the sections are called «կարգ»:

letters («երկատառ սկզբնավանկիս՝ ար-բայ, եր-թօն...», 7r), an initial *syllable* with a *consonant* («բաղաձայն սկզբնավանկիս՝ բան-դակ, բեր-դից...», 7v). Then *trisyllabic words as well as four syllable and five syllable words* follow in alphabetical order without any differentiation.

The second section «Բաղառութիւն զուգադրեալ ձայնաւորաւ» (A Syllable with Two Vowels) refers to the *syllabification* of a pair of *vowels*. First, *the syllables* in which the pairs of *vowels* are divisible are given in columns: «բա-աղ, բա-աս... է-ակ, է-իք...» (9rv), then follow *the syllables* in which the pairs of *vowels* are united in a *diphthong* «աւր, բաւ... նաւթ... բարեօք... ոսկւով, որդւոյ...» (9v–10r). This is followed by *syllables* with a pair of *diphthongs* which are exemplified («զոյգ երկբարբառք կամ նոյնք ընդ պարզս միաւորեալք՝ այ-գեաւ, բա-րեաւ, գի-նեաւ...», 10v–11r) and with a pair of *diphthongs* in different syllables («զուգադրեալ երկբարբառք կամ ընդ պարզս տրոհելիք՝ ա-ւագ, ա-ւանդ, գա-ւաթ, զա-ւակ...», 11r–12r).

The third section entitled «Բաղառութիւն անգիր ձայնաւորաւ» (A Syllable without a Vowel) refers to the hidden "Ը" [ɛ]. Here examples with the hidden «Ը» at the beginning and in the middle are listed («ի սկզբան և ի մէջ՝ բը-ժիժ, կը-նիք... դը-ժըն-դակ... նը-կըրտ-մունք...»), then come examples with this hidden syllable at the end («ի վերջս՝ այ-ժըմ... փո-քըր... տաս-նի-ցըս», 12r–13r). Words with an initial «Զ» [z] and «Ս» [s] are presented here: «ըգ-բա-դիլ, ըգ-գալ... զը-րոյ... ըս-տեղ-ծել, ըս-տեպ-դին, սը-րահ...» (13v–14r). At the end of the section the list of *polysyllabic* words (from 6 to 10 syllables) can be found: «ա-ռաս-պե-լա-պա-տիր... ա-մե-նա-բա-րե-պաշ-տիկ... ան-խո-նար-հե-ցու-ցա-նե-լի... բա-րե-կեն-դա-նա-ցու-ցա-նե-լի... աս-տուա-ծա-նը-մա-նա-կեր-պու-թե-նէ» (14rv).

The Primer ends with a section of "Notes", with some additional information about each section and subsection. For instance, it is explained that the letter «իւն» [w] is never used separately in the syllable, but together with the vowels a, e, i, o («ինքնին մինակ իբրև ձայնաւոր չգործածուիր բաղառութեան մէջ, այլ ա, ե, ի, ո ձայնաւորներուն հետ միանալով», 15r). This is the reason why it is not presented in the section "Syllables with Simple Vowels" («Բաղառութիւն պարզ ձայնաւորաց»). It is also noted that the letter «Յ» [y] is not pronounced in a final position, except in some rare cases: «բայ, թեյ, խոյ... դերբայ, մակբայ».

Conclusion

Primers contain the traditional structure of Mesropian Primers, except that each grammatical form is presented in detail, with broad definitions, abundant examples, often very simplified, comprehensive and easy to understand for pupils.

The study of these Primers once again proves that the system of literacy created since the time of Mashtots has undergone various changes over time and improved, and the final goal is the development of the Armenian language.

BIBLIOGRAPHY

Այբբենարան, 1797, Տրիեստ, տպ. Մխիթարեան, 55 էջ:

Այբբենարան հայոց, 1838, Տփլիս, տպ. Յ. և Դ. Արզանեանց, 30 էջ:

Այբբենարան նոր և դիփրմաց ոճով, 1865, Թէոդոսիա, տպ. Խալիպեան ուսումնարանի, 32 էջ:

Գասպարյան Մ. 1940, XV դարի մատենագիր և ուսուցիչ Թովմա Մեծոփեցու վերջերս հայտնաբերված այբբենարանը, Խորհրդային մանկավարժ, թիվ 1, Երևան, Լուսիրատ, էջ 145–150:

Գասպարյան Մ. 1940, XVI դարում Յեվդոկիայում գրված այբբենարանը, Խորհրդային մանկավարժ, թիվ 6–7, Երևան, Լուսիրատ, էջ 149–158:

Գասպարյան Մ. 1940, 1692 թ. Լվովում գրված հայ այբբենարանը, Սովետական մանկավարժ, թիվ 8, Երևան, Լուսիրատ, էջ 104–112:

Գասպարյան Մ. 1959, Մեսրոպ Մաշտոցը որպես գրողույց, Էջմիածին, թիվ ԺԱ, էջ 38–44:

Գասպարյան Մ. 1960, Մեսրոպյան Այբբենարանները ԺԵ–ԺԸ դարերում, Էջմիածին, թիվ Ը, էջ 34–42:

Գասպարյան Մ. 1961, Մեսրոպյան Այբբենարանները ԺԹ և Ի դարերում, Էջմիածին, թիվ Ժ, էջ 51–61:

Յովհան Մանդակունի 1860, Ճառք, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 220 էջ:

Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Ք., Սավալյան Ա. 1988, Հայ գիրքը 1512–1800 թվականներին, Երևան, ՀԽՍՀ ԱԼ Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարան, 861 էջ:

Պաղտասար Դպիր 1723, Գիրք այբբենական, Կ, Պոլիս, տպ. Գրիգոր Մարգուանեցու, 24 էջ:

Սրուանձտեան Գ. 1875, Նոր ընթերցարան, տետրակ Ա, Կ.Պոլիս, տպ. Եղիա Մ. Տնտեսեան, 72 էջ:

Տետրակ այբբենական 1781, Ս.Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալարեանց, 32 էջ:

Քերական որ է այբբենարան պարզ եւ դիփրին ոճով 1859, Մոսկվա, տպ. Գրաչևի, 32 էջ:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՐԿՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆ

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ Տ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ ձեռագիր Այբբենարան, դասագիրք, ձեռնարկ, Մամիկոն Գասպարյան, տառաճանաչություն, գրականություն, վանկականություն:

Քերականական բնույթի ձեռագրերի շարքում առանձնանում են Այբբենարան-ժողովածուները, որոնք մանուկների ուսուցման համար նախատեսված դասագրքեր են: Գրաճանաչության ուսուցման առաջին դասագրքերը ստեղծվել են դեռևս V դարում Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից:

Մեր ուսումնասիրության համար Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրական հայերեն հավաքածուից առանձնացրել ենք երկու գրչագիր Այբբենարան՝ ՄՄ 2448 և 9408:

ՄՄ 2448 Այբբենարանը, որը գրվել է 1687–1689 թթ. Կ. Պոլսում, Ոսկան Երևանցու «Այբբենարան և քրիստոնեական» տպագիր աշխատության ընդօրինակումն է: Այբբենարանը շարադրված է հարց ու պատասխանի ձևով, բովանդակում է նաև կրոնական դաստիարակությանը վերաբերող հատված:

ՄՄ 9408 Այբբենարանի հեղինակը հայտնի չէ, և այդ թվագրվում է ԺԹ դարով: Ձեռագիրը բովանդակում է տառաճանաչության, գրականության և վանկականության բաժինները:

Այբբենարանների քննությունը հերթական անգամ փաստում է, որ դեռևս Մաշտոցի ժամանակներից ստեղծված գրաուցման համակարգը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է տարատեսակ փոփոխությունների, կատարելագործվել՝ նպատակ հետապնդելով ուսուցանել հայ մանուկներին և այսպիսով՝ զարգացնել հայերենը:

ДВА РУКОПИСНЫХ АРМЯНСКИХ БУКВАРЯ

МАНУКЯН Т.

Резюме

Ключевые слова: рукописный букварь, учебник, пособие, Мамикон Гаспарян, грамотность, слог, слоговоеделение.

Среди грамматических рукописей есть буквари-сборники, являющиеся учебниками. Первые учебники были созданы в V веке Месропом Маштоцем.

Предметом нашего исследования являются два букваря – М 2448, 9408, хранящиеся в Матенадаране имени М. Маштоца.

Букварь М 2448 был написан в 1687–1689 годах в Стамбуле и являет собой копию печатного труда Воскана Ереванци «Букварь и христианство». Букварь составлен в форме вопросов и ответов и включает в себя также материалы религиозно-дидактического характера.

Автор же букваря М 9408 неизвестен, датируется букварь 19-м веком. В нем представлены два раздела – грамматики и слогоделения.

Исследование названных букварей показывает, каким изменениям подверглась на протяжении веков созданная Маштоцем система обучения, которая совершенствовалась и вбирала в себя все прогрессивное, способствуя тем самым развитию армянского языка в целом.